

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF. * 2016. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Néhány reflexió a hallgatás szemantikájáról

A hallgatással foglalkozó szakemberek nyíltan elismerik, hogy nem könnyű vállalkozás megadni a hallgatás definícióját. Különösebb nehézség nélkül meg lehet határozni az információs hallgatást, de ez nem elégséges alapja annak, hogy pontosan értelmezzük a hallgatás lényegét. A szótári definíció sem ad pontos és teljes képet erről a fogalomról. Például a MÉrtsz. szerint: „Az a tény, magatartás, hogy vki(k) szótlánul hallgat(nak). Írás-, levélbeli kapcsolat szünetel(tet)ése. Kényszerű szótlanság. Az a magatartás, hogy szándékosan hallgatnak vkiről, vmiről. Titoktartás.” Hozzá kell tenni azt is, hogy az emberek évszázadok óta nagyobb értéket tulajdonítottak a hallgatásnak: *A hallgatás senkinek be nem töri a fejét; Hallgatás beleegyezés; Hallgatással az ördögöt is le lehet győzni; Hallgatással szép az asszonyember; Nem mindig hasznos a hallgatás; Fontolgtatás, hallgatás anyja az okosságnak; Hónod alá tedd a nyelvet; Az se bolond, aki hallgat; Ne szólj nyelvem, nem fáj fejem; Többen vesztek el a nyelvek által, mint fegyver által; Kályha van a házban; Véréb van a házban; Hallgatni arany* (O. Nagy Gábor 1976). Ezek a példák az emberi tapasztalatot tükrözik.

1. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy a hétköznapi életben többet hallgatunk, mint beszélünk. A beszéd önállóan is létezhet, a hallgatás viszont a beszédetől függ, azaz a beszédhez való viszonyítás nélkül nem jelenik meg. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy nem minden *nem beszél* jelent hallgatást, de minden *hallgat*-ot az olyan parafrázissal lehet helyettesíteni, mint például: *nem beszél, nem válaszol, kerüli a beszélgetést* stb.

A *beszél* szorosan kapcsolódik a nyelvhez, a beszédhanghoz és a tartalomhoz. A *beszél* azt jelenti, hogy: 1) az ember nyelvi kompetenciával, azaz nyelvi tudással rendelkezik, és képes azt használni (*Ő magyarul beszél = ismeri a magyar nyelvet, és használhatja a szóbeli beszédben*); 2) a nyelvhasználatot hangokban realizálja; 3) a nyelv segítségével kommunikál, azaz továbbítja a tartalmát. Valószínűleg meg kell különböztetni kétfajta *beszél*-t, és ennek megfelelően kétfajta *hallgat*-ot is. A *beszél*₁ = 'a nyelv beszédhangokban történő használata' és a *hallgat*₁ = 'csendet tart, nem használja a nyelvet', valamint a *beszél*₂ = 'a kommunikációban való részvétel' [függetlenül a közölt tartalomtól és a közlésben felhasznált tartalom hordozójától] és a *hallgat*₂ = nem vesz részt a tartalom továbbításában [szintén a potenciális tartalom hordozójától függetlenül]', például: *A reklám sokat mond az áru kiváló minőségéről, de az áru kártékonyágáról mélyen hallgat*. A szóban forgó *beszél* kettőségen a következő két metafora alapul: *úgy beszél, hogy hallgat*

= nem használja a nyelvet [*a szem beszél, beszél a te szemed, beszélnek a gesztusok*], valamint *a csend beszél* is, azaz nem továbbítja a tartalmat, tehát valamit elhallgat, eltitkol, takargat.

Elmondhatjuk, hogy valaki valamit mondott (pl.: *Mondta, hogy...*), de nincs olyan formula, hogy **Nem mondta, hogy...* vagy inkább **Hallgatott, hogy...* A *Nem mondta, hogy...* vagy az *Ilyen* (tegyük hozzá) *szavakat ő nem mondott* mentegetőző, védekező, bírósági formulák nem valaminek az elhallgatásáról, hanem valaki esetében az ilyen szavak és tartalmak alaptalan neki tulajdonításáról szólnak. Azt, hogy *Nem mondta, hogy...* vagy *Hallgatott, hogy...*, akkor mondják általában némi szomorúsággal, amikor *ex post* napfényre kerül, hogy az illető személy valamit tett, valamilyen módon viselkedett, vagy amikor minderről harmadik féltől szerzünk tudomást.

Ahhoz, hogy azt mondjuk, hogy *Azt nem mondta* (= valamit elhallgatott, olyan értelemben, hogy eltitkolt valamit), például: *Azt nem mondta, hogy mikor vizsgálzik* (= olyan értelemben, hogy titokban tartja), illetve *A terveinkről mélyen hallgatott* (= nem árulta el, óvatos volt a beszéd közben), szükség van az ilyen kifejezések bizonyos szempontból történő elemzésére. Itt figyelembe kell venni valamilyen tartalom továbbításának vagy nem továbbításának a tényét. Egyformán fontos lehet az, hogy valaki valamilyen információt közölt, vagy nem közölt semmilyen információt (= valamit titokban tartott). Ha azt akarjuk tudni, hogy valaki nem mondott valamit, és le akarjuk vonni a következtetéseket, akkor ezt a kifejezést tudnunk kell (= mit és milyen szavakat használt), és tudni kell azt is, hogy ez a valaki mit tud (= és ha akarná, elmondhatná, vagy el kellett volna mondanía).

2. Annak ellenére, hogy a magyarban a *hallgatás* és a *csend* szavak bizonyos kontextusokban egymással felcserélhetők, például: *Ott nagy hallgatás lett; Ott nagy csend lett*, ez a két conceptualizáció különbözik egymástól. A csend függővé teszi bármilyen hang jelenlétét/eltűnését (gyakran a mozgását és a dinamikaét is), a hallgatás viszont a megnyilatkozás akusztikai reprezentációjának csak a részleges hiányában fejeződik ki. Ha valaki alszik, és álmában nem beszél, akkor nem mondhatjuk róla, hogy hallgat, viszont a néma emberről bizonyos helyzetekben azt mondhatjuk, hogy hallgat. Másképpen fogalmazva a csend a kommunikációs aktusnak nem része, és nem képez semmilyen közlést, a hallgatás viszont kommunikatív egység.

A közlésben megjelenhet a csendnek más fajtája is, amely a szünetekben és a delimitációkban fejeződik ki. Ez a jelenség a nyelvi kód diszkrét jellegéből következik.

Egy perc csend (néma hallgatás) szintén nem jelent valódi hallgatást – ilyenkor az utcai forgalom megállítása, tartózkodás bármilyen más cselekvéstől, vigyázállásban maradás mágikus és misztikus érintkezést takar „amaz oldallal”. És ha szokás szerint azt mondjuk, hogy „néma hallgatás”, *de facto* ez esetben semmilyen hallgatásról vagy elhallgatásról nincs is szó.

3. Annak ellenére, hogy az ember arra van predesztinálva, hogy beszéljen, igénybe véve a beszédhangokat, valójában az élete során többet hallgat, mint beszél.

A beszéd mindig csak a másokkal történő kommunikációra van orientálva. Az, ha valaki hangosan beszélget saját magával, a mi kultúránkban bizonyos csodálkozást, furcsaságot, szokatlanságot, különleges érdeklődést válthat ki.

A hallgatás, mint információtovábbítás, kívülről nehezen különböztethető meg a természetes (nem kommunikációs) hallgatástól, mivel nincsen külön, rá jellemző mutatója (markerje), és csak az akusztikai csendben manifesztálódik. A hallgatásnak, mint kommunikatív egységnek, mindig van egy címzettje. A természetes hallgatásnak nincsen se címzettje, se témája, és az ilyen hallgatásnak a megszakítása nem eredményezi semmilyen információ felfedezését. Lehet, hogy ilyenkor valaki elkezd beszélni, de ez a beszéd inkább *ad hoc* feltett témára irányulhat. A kommunikatív hallgatás megszakítása viszont mindig egy meghatározott megnyilatkozással fejeződik ki, és a téma-réma struktúrájában a zéró téma helyet foglalja el. *Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell*, ahol a *lehet beszélni* (valamiről/valamikről), azt jelenti, hogy lehetőségünk van arra, hogy ehhez a meghatározott valamihez/valamikhez hozzárendeljük a rémákat. A vevő szempontjából az ilyen kommunikatív elhallgatás esetében fontos, hogy ismerjük vagy a nem közölt közlés rémáját, vagy legalább az ilyen rémának a rekonstrukcióját (= másképpen nem mondom, hogy ez a valaki hallgat), illetve néha a témáját is. A hallgatás rematikus értelmezésének a lényege abban rejlik, hogy az ilyen hallgatás megszakításának eredményeként igazmondás következik, például: *Sokáig hallgattam, de most megmondom neked az igazat; Hallgatott, hallgatott, hosszasan sürgölődött, forgolódott, különféle történeteket mondott, és végül is kikényszerítette magából az igazat.* Az igazság kimondása viszont leggyakrabban valamelyik fél számára kellemetlen lehet (ritkábban viszont kellemes meglepetés is lehet).

A hallgatás segítségével több rituális, társadalmi, szokásjellegű interakciót valósítunk meg. A kulturális determináció, amely különböző módon valósul meg a különböző társadalmakban és csoportokban, döntő módon meghatározza az interakció részvevői számára a beszéd- és a hallgatásaktusokat is. A magas szinten hierarchikusan megszervezett társadalmakban egyes személyeknek szabad volt beszélni, másoknak pedig hallgatniuk kellett, illetve csak válaszolni a kérdésekre (Rokoszowa 1983: 29).

A hallgatás társadalmi és történelmi kategória, sőt bizonyos mértékben földrajzi is. Egy adott társadalmon belül is létezhetnek egymástól eltérő szokások is, például: egyes lengyel falvakban manapság is csoportos hallgatásban örködnek éjjel a halottnál. Az ilyen hallgató viselkedés csak az adott csoport tagjai számára érthető, vagy azon személyek számára is, akik ismernek ilyen szokásokat, például: Oroszországban utazás előtt az emberek rövid időre csendben leülnek.

4. A természetes hallgatás (csend) nem továbbít semmilyen jelentést akkor sem, amikor a beszéd közben elgondolkodunk valamin, vagy hirtelen megszakítjuk a beszédet. Jelentéshordozóvá csak akkor válik, amikor nem a közlés tartalmát, hanem e közléshez való viszonyt fejezi ki, közös gondolkodásra ösztönöz az elmondott tényekkel vagy szavakkal összefüggésben. Másképpen fogalmazva, az ilyen hallgatás olyan keretet teremt, amely a metaszövegbeli reflexiónak a vevő által történő befogadását kíséri.

A kommunikatív hallgatás nem önálló, a beszédétől függ, valamit helyettesít, aminek a vevő és a kommunikatív konvenciók értelmében el kellett volna hangzania. A kommunikatív hallgatás a monológban egy távolabbi, a második rémára utaló pozíciót foglal el, a dialógusban viszont a második és a távolabbi replikák helyét jelzi, és soha nem jelenik meg a megnyilatkozás elején.

A csend, azaz a természetes hallgatás, és a kommunikatív hallgatás közötti különbség akkor mutatkozik meg a legjobban, amikor az egyik is és a másik is megszakításra kerül. Az elsőnek a megszakítása megnehezítheti a vételt, deformálhatja a közlést, és általában lehetetlenné teheti a kommunikációt is, a másodiknak a megszakítása pedig ellenkezőleg – a közlést be kell fejezni, azaz végig kell mondani, illetve ki kell egészíteni abban az esetben, ha egyáltalán nem újonnan szerkesztett közlésről van szó. Amennyiben a csend a vevőre és a közléstovábbításnak a környezetére vonatkozik, annyiban a hallgatás az információadóra mutat akkor is, ha kommunikatív értelemben nem ő volt a kezdeményező, és csak a második partner szerepét töltötte be.

A hallgatásban és a csendben csak annyi a közös, hogy mindkettő ugyanazt a zéró akusztikai hordozót használja, és ez a formális fizikai azonosság a hallgatás és a csend között lehetővé teszi, hogy álcázzuk a hallgatást, például: *Nem mondok semmit, hallgatok, de az a gondolat, hogy egyszerűen csendben vagyok, nem szeretnék zavarni, elterelni a figyelmet, egyszerűen nem veszem észre.* A megnyilatkozással kapcsolatos hallgatás viszont megengedi, hogy a beszéd közben hallgassunk is, például: *Nyilvánvaló, hogy kerüli a témát, és ahányszor ezt szóvá teszem neki, mellébeszél, és kitalál különféle történeteket ahhoz, hogy más irányba terelje a beszélgetést.*

5. Léteznek olyan jelenségek, amelyekről hallgatunk, és amelyek ahhoz a világhoz tartoznak, amely körülvesz bennünket. A transzcendens hallgatás szemantikai értelemben, úgy tűnik, azzal a változással függ össze, amely a „világ rendjében” következik be. Például az új megismerés, új tudásszerzés a „világrend”, azaz az emberi világkép megváltoztatásához vezethet, és okot ad arra, hogy beszéljünk róla. Az új információt a transzcendens hallgatásból, az általános csendből nyerjük, amely a feldolgozás, és a nyelvi megnevezés után az ember világképének, azaz a világrendjének részévé válik (Bańcerowski 1998: 400–3; Rokoszowa 1983). A természetes nyelvekben a „világrend” hallgatást jelent, megváltoztatása viszont a nyelv használatához vezet. Tehát a hallgatást helyettesíthetjük a beszéddel.

Funkcionális vonatkozásban a transzcendens hallgatás a nyelvben azon közvetítő reláció inherens tulajdonságain keresztül nyilvánul meg, amely a tárgyi és a mentális világ között tapasztalható. A két világ között érvényesülő reprezentációs reláció soha nem lehet izomorf. Az adott tárgyat szimbolizáló mentális objektum mindig csak parciális módon fogja tükrözni ezt a tárgyat. Egy része viszont mindig a hallgatás szférájában marad. Tehát olyan „játékról” van itt szó, amely a nyelv és a hallgatás között zajlik, és amely arra vonatkozik, ami a közvetlen reprezentációs reláción kívül marad. A nyelv és a hallgatás közötti játék lehetőséget biztosít arra, hogy olyan nyelvi jeleket konstruáljunk, amelyek egyfelől terjedelmükben, extenziójukban minél szélesebben és minél gazdagabban tükrözik

a tárgyi világot, másfelől pedig, a közvetlen szimbolikus reprezentáción kívül, azaz a hallgatás szférájában maradnak. Ezt mutatják például a költészet, a célzások, az aforizmák, amelyek jól tükrözik a „beszéd-hallgatásjáték” lehetőségeinek igénybevételét. Ez a jelenség megszűnik, ha a verseket, célzásokat, aforizmákat „lefordítjuk” a nyelvre, azaz elmondjuk a vers tartalmát, megmagyarázzuk a célzásokat, értelmezzük az aforizmákat. Azt is mondhatjuk, hogy az egész szépirodalom egyrészt a nyelvhasználatnak, másrészt pedig a hallgatással folytatott játéknak a művészete.

A természetes nyelv a transzcendens hallgatás síkján jött létre. A transzcendens hallgatás a megismerendő valóságnak a funkciója. A beszéd viszont az ember funkciója, aki mint a világ része, ellenáll a hallgató világnak. A világ hallgat, az ember pedig beszél. A hallgatás jogával az ember is rendelkezik, aki a természet része, de kiemelkedik belőle mint *homo loquens*. Tehát ebben az értelemben a transzcendens hallgatás szférája az egész objektív valóságra kiterjed, az emberre is, kivéve a beszélő embert. A nyelv és a hallgatás, mint kölcsönösen összekapcsolt rendszer, lehetőséget biztosít minden ember számára, hogy totális vagy korlátozott dimenzióban igénybe vehesse a hallgatás szféráját. A hallgatás élő jelenség minden nyelvközösségekben, és így az univerzálékhoz sorolandó: kifejezheti az expresszív információt, a kommunikációs stratégia fontos komponense, lehet a cselekvés taktikai eszköze, számot adhat az ember szellemi magatartásának a megnyilvánulásairól stb. (Dąbska 1963: 73–9; Wilde 1997: 30–42).

A hallgatás jelen van a társadalmi életünkben, és sok beszédaktustípust is jellemez, például: a válasz, a vallomás, valamint a kommunikációs részvétel megtagadását; az elhallgatást; eltitkolást; titkosítást; hallgatási utasítást (parancsot); tartózkodást a szavazásnál; a véleménynyilvánítástól való tartózkodást; a választásokban való részvétel megtagadását; stb. Ide sorolandók a rejtett pragmatikai információt tartalmazó beszédaktusok is (Bańcerowski 1997/1: 49–62, 1997/3: 270–4). Ez azt jelenti, hogy ez a jelenség „lefordítható” a nyelvre is, ugyanúgy, mint a preszuppozíciók és a konverzációs implikaturák.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Magyar Nyelvőr* 121: 49–62.
- Bańcerowski J. 1997. A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Magyar Nyelvőr* 121: 270–4.
- Bańcerowski J. 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Magyar Nyelvőr* 122: 270–7.
- Bańcerowski J. 1998. A hallgatás mint nyelvészeti kérdés. *Magyar Nyelvőr* 122: 400–3.
- Dąbska J. 1971/II. O funkcjach semiotycznych milczenia. In: *Roczniki Filozoficzne*. Warszawa, 77–88.
- Faryno J. 1999. Skąd wiesz, kiedy milczę? In: *Semantyka milczenia*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Katedra Teorii Muzyki Akademii Muzycznej im. Fryderyka Chopina, Warszawa, 33–47.
- Handke K. 1999. Między mową a milczeniem. In: *Semantyka milczenia*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk. Katedra Teorii Muzyki Akademii Muzycznej im. Fryderyka Chopina. Warszawa, 9–17.
- Magyar értelmező kéziszótár* (= MÉrtsz.) 2003. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat, Budapest.

- Rokoszowa J. 1983/XI. Język a milczenie. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 129–37.
- Wilde Stuart 1997. *Silent Power*. Hay House, Inc. Arlbad, Ca 1984. (Idézem magyar fordítás alapján: A csend hatalma. Édesvíz Kiadó.)

Bańczerowski Janusz

professor emeritus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Tanszék

SUMMARY

Bańczerowski, Janusz

Reflections on the semantics of silence

Despite the fact that we intuitively think of silence as being closely related to human speech – providing for an important prerequisite of the existence of *homo loquens* –, the relevant literature says precious little about this issue. The problem has not been seriously raised in linguistic pragmatics, either, even though in our view it is an integral and indispensable part of language use.

The Hungarian verb *beszél* ‘speak’ is closely related to speech, both to its sound and its content. It means that (i) one has linguistic competence and is able to use it, (ii) one realises one’s linguistic knowledge in uttering speech sounds, and (iii) one communicates, that is, one transmits content, via using language. In all probability, two types of *beszél* ‘speak’ and accordingly two types of *hallgat* ‘not speak’ are to be distinguished. *Beszél*₁ = ‘use language in speech sounds’ and *hallgat*₁ = ‘keep silent, not use language’ can be opposed to *beszél*₂ = ‘participate in communication’ and *hallgat*₂ = ‘not participate in transmission of content’. Although the Hungarian words *hallgatás* ‘lack of speaking’ and *csend* ‘silence’ can be interchanged in certain contexts, these two conceptualisations are distinct. Silence (in the strict sense) is not part of the communicative act, and does not convey any message, whereas “failing to speak” is a communicative act.

There are phenomena of which we never say a word, although they do belong to the world surrounding us. “Transcendent silence”, in a semantic sense, is related to some change in the “order of the world”. New information is gained from transcendent silence, or general silence in the sense of “nothing that can be heard”; upon processing and linguistic encoding, such pieces of information become part of man’s view of the world, or “world order”.

Keywords: speech and silence, natural silence vs. informative silence, silence vs. lack of speaking, transcendent silence